

Elżbieta Stoch*

Maksymilian Chmielarczyk – dzieciństwo, młodość i życie osobiste. Filiacje i współczesne rewizje

Maksymilian Chmielarczyk – Childhood, Youth and Private Life. Filiations and Contemporary Revisions

Abstract: The aim of the article is to disseminate unknown facts from the biography of actor Maksymilian Chmielarczyk (1891–1953), alias ‘Cybulski’, son of the forgotten artist of Warsaw’s dramatic theatres, Stanisława Aleksandra Chmielarczyk. During her research, the author found in archives manuscripts of birth and civil status certificates drawn up in Warsaw (under the Russian partition). The unique documents discovered by the researcher reveal unknown facts about Chmielarczyk’s family history and private life (from, inter alia, his childhood and youth). Based on unknown publications from the period, the author shows without mythologising the ‘lights and shadows’ of young Maksymilian’s declamation organised by Józef Cybulski’s (‘veteran actor’). In 1911, the 20-year-old Chmielarczyk married Helena Felicja Przybylska in Warsaw (a fact previously unknown) and the witness at the wedding was Józef Cybulski, whom he treated as his father and under whose name he performed on stage until 1939. The author of the article presents unknown, hidden or silent facts from the biography of the actor Chmielarczyk. The researcher also focuses her attention on the figures of women in the later periods of Chmielarczyk’s life – these were the actresses: Maria Czerniawska (ca. 1893–1931), the operetta singer and Stefania Cybulska (1910–1980), the last wife, about whom the author writes on the basis of theatrical and archival sources. In article the author presents the facts and compares them with the bio-

* Elżbieta Stoch (ORCID: 0000-0001-9252-9574) – dr hab., adiunkt w Katedrze Historii Wychowania, Opieki i Pedagogiki Społecznej w Instytucie Pedagogiki na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II; kontakt: estoch@kul.pl

graphical legend created by Chmielarczyk, during the communist period, when he was the director of the Municipal Theatre in Lublin (1947–1949) and the Juliusz Osterwa State Theatre in Lublin (1949–1952).

Keywords: Chmielarczyk (Cybulski) Maksymilian, Chmielarczyk (Chmielarska, Rajnhardt, Cybulska) Stanisława Aleksandra, Cybulski Józef, Przybylska Helena Felicja, Czerniawska Maria, Cybulska (Chmielarczyk) Stefania, Polish actors, biography, Polish theatre, 19th century, 20th century, Warsaw, Lublin, Bydgoszcz, Polish culture

Bo nie jest światło, by pod korcem stało...

C. K. Norwid, *Promethidion*

Maksymilian Chmielarczyk (1891–1953) – pseudonim sceniczny Maksymilian Cybulski¹, utalentowany i zasłużony aktor, dyrektor Teatru Miejskiego w Lublinie (1947–1949)², a po upaństwowieniu tej instytucji kultury, pierwszy dyrektor Teatru im. Juliusza Osterwy w Lublinie w latach 1949–1952. Biografia artysty nie była przedmiotem całościowych badań, poza cennymi materiałami źródłowymi dotyczącymi jego osoby i pracy artystycznej, opublikowanymi przeze mnie kolejnych tomach z serii *Życie Teatralne w Lublinie w XIX i XX wieku*. Postać Maksymiliana Chmielarczyka, jego biografią w poszczególnych okresach życia i działalnością artystyczną zainteresowałam się, prowadząc badania dotyczące dziejów Teatru Miejskiego w Lublinie, a od 1949 r.

- 1 M. Chmielarczyk w ankietach personalnych teatru Osterwy podawał, że „pseudonimu scenicznego” Cybulski używał w latach 1911–1939, czyli od debiutu do rozpoczęcia drugiej wojny światowej; Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], sygn. 2/25, Teatr Osterwy [dalej: TOST.], s. 20, 27.
- 2 Chmielarczyk w sezonie 1948/1949 pełnił też obowiązki dyrektora Teatru Muzycznego w Lublinie. Piszę o tym w książce: E. Stoch, *Teatr Miejski w Lublinie (1944–1949). Źródła – nieznanne fakty – repertuar – recepcja krytyczna*, Lublin 2021. Publikację nowych materiałów do biografii artysty zapowiadałam w książce o historii Teatru Miejskiego w Lublinie oraz w artykule: E. Stoch, *Stanisława Aleksandra Chmielarczyk – zapomniana artystka teatrów dramatycznych. Nowe fakty biograficzne*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 8 (2023), nr 2, s. 701–726. DOI: 1036578/BP.2023.08.42.

Teatru im. J. Osterwy w Lublinie³, w której wpisana jest szczególnie powojenna biografia Chmielarczyka, wybitnego aktora i dyrektora teatru. Jako pierwszemu badaczowi udało mi się dotrzeć do akt personalnych artysty z okresu pracy w teatrze Osterwy (przez dziesięciolecia nieujawnianych). W trakcie prac badawczych dostrzegłam miejsca niedookreślone w biografii artysty, szczególnie z okresu dzieciństwa i młodości w Warszawie, rządzonej przez Rosjan. Dalsza kwerenda różnych rozproszonych źródeł archiwalnych (rękopiśmiennych, zwłaszcza tych pełniących funkcję dokumentów stanu cywilnego z końca XIX i początku XX w.) oraz rozwój badań genealogicznych, zagłębianie się w archiwalia przyniosło kolejne nowe fakty, dotyczące młodości artysty, które zasługują na upowszechnienie, a także uzupełnienie istniejących zapisów biograficznych. Otwarcie coraz większych zasobów archiwalnych, łatwiejszy dostęp do ksiąg metrykalnych z XIX i XX w. sprawia, że żmudna kwerenda dokumentów, wymagająca również pochylenia się nad tłumaczeniami z języka rosyjskiego, przynosi nowe, cenne, a nawet zaskakujące fakty.

Maksymilian Chmielarczyk – „światła i cienie” w młodości biografii aktora

25 marca 1949 r. w Lublinie z okazji jubileuszu 35-lecia działalności artystycznej Maksymiliana Chmielarczyka, połączonego z premierą *Skąpca* Moliera (jubilat zagrał tytułową rolę), w programie teatralnym ukazała się nota biograficzna artysty i ówczesnego dyrektora Teatru Miejskiego:

Urodzony w Warszawie Maksymilian Chmielarczyk już w dzieciństwie brał czynny udział w życiu artystycznym, grając pod kierunkiem ojczyma Józefa Cybulskiego, wieloletniego dyrektora teatrów, aktora i reżysera

- 3 E. Stoch, *Teatr im. J. Osterwy w Lublinie (1949–1956). Źródła – nieznane fakty – repertuar – recepcja krytyczna*, Lublin 2019. W publikacji zamieściłam rozdział poświęcony kolejnym etapom biografii Chmielarczyka, przywołałam liczne nieznane fakty z biografii artysty, szczególnie po 1944 r. (kulisy związane z pełnieniem funkcji dyrektora najpierw Teatru Miejskiego, a potem Państwowego Teatru im. J. Osterwy w Lublinie; cenne okazały się protokoły Podstawowej Organizacji Partyjnej [POP] przy Państwowym Teatrze im. J. Osterwy, zawierające m.in. dane objęte klauzulą „poufne”); Zob. też: E. Stoch, *Teatr Miejski w Lublinie (1944–1949)*.

specjalnie napisane dla niego role. Po ukończeniu Szkoły Handlowej Rontalera zaczął studiować medycynę, lecz wkrótce wyrzeka się tych studiów, decydując poświęcić się całkowicie pracy scenicznej. Kształcił się zawodowo w Szkole Dramatycznej przy Towarzystwie Dramatycznym w Warszawie i w Warszawie również debiutuje w roli krawca w *Madame Sains-Gené* na scenie Teatru Małego, w r. 1911, za dyrekcji Kazimierza Zalewskiego [...] ⁴.

W zredagowanych przez samego dyrektora Chmielarczykach życiorysach (dla działu personalnego Teatru im. J. Osterwy w Lublinie) znalazły się istotne autobiograficzne informacje, dotyczące rodowodu aktora, które stały się podstawą dla moich badań. W 1952 r., dziewięć miesięcy przed śmiercią zapisał:

Urodziłem się w Warszawie 11 lutego 1891 roku z matki Stanisławy⁵ z Chmielewskich i ojca⁶ Maksymiliana. Matka moja w swojej młodości

- 4 *Jubileusz 35-lecia pracy scenicznej M. Chmielarczyka. Molier, „Skąpiec”. Program Teatru Miejskiego w Lublinie*, nr 6, sezon 1948/49, Lublin 1949, [b.p.].
- 5 E. Stoch, *Stanisława Aleksandra Chmielarczyk – zapomniana artystka teatrów dramatycznych*, s. 713–715. Przywołane przeze mnie w artykule poświęconym biografii Stanisławy Chmielarczyk zapisy z metryki chrztu jej syna Maksymiliana (z 1891 r.) stanowią głos do biografii Chmielarczyka, dziecka Stanisławy, urodzonego w Warszawie na ulicy Twardej. Por. ustalenia (Stanisława Aleksandra Chmielarska ur. w 1867 r., w 1891 r., przy chrzcie dziecka jej matka Wilhelmina podała nazwisko córki jako Stanisława Chmielarczyk, od 1893 r., od ślubu z Edwardem Rajnhardtem w dokumentach ASC – Stanisława Rejnhardt [sic!], w 1911 r. w metryce ślubu syna zostawia podpis Stanisława Chmielarczyk, a w akcie zgonu zapisano S. Rejnhardt).
- 6 Stanisława Aleksandra, matka Maksymiliana w 1891 r. była niezamężna (Metryka AAW, Parafia Wszystkich Świętych, nr 1891/619). Zapisy te obecne są też w odkrytym przeze mnie akcie ślubu Chmielarczyka z 1911 r. Stanowią podstawę do włączenia tej informacji do biografii Chmielarczyka. W żadnym z dokumentów stanu cywilnego, dotyczącego Stanisławy nie pada imię ojca jej syna (status NN). Natomiast Chmielarczyk w okresie stalinizmu w Polsce, w ankietach personalnych, w rubryce pochodzenie rodziców wpisywał: „inteligencja pracująca – aktorzy” czy „pracownik fizyczny i aktorka”, APL, Tost., sygn. 2/25, s. 20, 27. A. Nowak, aktorka teatru Osterwy w Lublinie, pisząc o Chmielarczyku w 1985 r., nadmieniła, że „ojciec jego pochodził z Poznańskiego”, A. Nowak, *Czasy Maksymiliana Chmielarczyka 1947–1952*, w: *Jego siła nas urzekła... Szkice i wspomnienia z dziejów lubelskiego teatru*, red. A. L. Gzella, Lublin 1985, s. 185. Sam aktor wpisywał imię Maksymilian jako imię ojca w aktach personalnych; Por. metryka chrztu Maksymiliana opublikowana w: E. Stoch, *Teatr Miejski w Lublinie (1944–1949)*, s. 388, fot. 179. Dodam, że w artykule: *Stanisława*

była aktorką, ojciec jako chemik pracował przeważnie za granicą, gdzie też umarł w Wiedniu, kiedy miałem cztery lata. Matka wyszła powtórnie za mąż, kiedy miałem 9 lat za aktora i reżysera Józefa Cybulskiego⁷. W 1906 r. ukończyłem szkołę handlową Rontalera⁸ w Warszawie, a następnie Szkołę dramatyczną⁹.

Chmielarczyk w opisach historii swojego życia przekazywał konsekwentnie informacje typu: „Ojca swego prawie wcale nie pamiętam, gdyż umarł, gdy miałem 4 lata, w Wiedniu, gdzie stale przebywał, pracując tam jako chemik w fabryce farb”¹⁰. Stwierdził: „Mną, ani matką wcale się nie zajmował. Wychowywała mnie matka – artystka dramatyczna”¹¹.

Takie noty na temat rodziców były powtarzane przez Chmielarczyka i zostały utrwalone w aktach personalnych, redagowanych przez aktora. Kwerenda źródłowa przeprowadzona przeze mnie zaowocowała nowymi

Aleksandra Chmielarczyk – zapomniana artystka teatrów dramatycznych, s. 707, przypis 14, zamieściłam dane z lat sześćdziesiątych XIX w., związane z biografią babki Chmielarczyka (Wilhelminy) i przywołałam postać Fabiana Chmielarczyka, pochodzącego z Poznańskiego.

- 7 Cybulski Józef (1840–1912), w: *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, red. Z. Raszewski, Warszawa 1973, s. 99. Jak podawałam w artykule: *Stanisława Aleksandra Chmielarczyk – zapomniana artystka teatrów dramatycznych*, z dokumentów stanu cywilnego Stanisławy nie wynika, by była żoną aktora i reżysera Cybulskiego. Zmarła jako S. Rejnhardt. W trakcie kwerendy źródeł w oparciu o archiwalia udało mi się m.in. zweryfikować datę dzienną narodzin Cybulskiego, która jest inna niż dotąd podawana, a także odtworzyć historię rodziny tego artysty i dotrzeć do dokumentów stanu cywilnego, które poszerzają informacje zawarte w kompendium z 1973 r. (materiały staną się przedmiotem opisu w kolejnej publikacji). Natomiast przytaczane akta ASC nie wskazują, by zostało zawarte sakramentalne małżeństwo pomiędzy Cybulskim a Stanisławą.
- 8 Chmielarczyk w dokumentacji dla działu personalnego teatru Osterwy precyzował, że ukończył 7-klasową szkołę handlową Rontalera. W maszynopisie życiorysu podano rok ukończenia szkoły nie 1906, a 1907; APL, Tost., sygn. 2/25, s. 2, 17. 20. Można zastanawiać się, czy wpływ na wybór szkoły miał Rejnhardt (mąż Stanisławy), który był synem buchaltera, a potem kupca.
- 9 APL, Tost., sygn. 2/25, s. 15. Dokument opublikowałam w: E. Stoch, *Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie*, s. 40 i 41 (fot. 12 i 13).
- 10 Tamże, s. 17 [mps CV]. Por. dane zawarte w metryce chrztu Chmielarczyka z 1891 r.
- 11 Tamże.

ustaleniami dotyczącymi rodowodu Chmielarczyka, które warto upowszechnić i włączyć do historii teatru polskiego XIX i XX w. Kluczowym dokumentem weryfikującym wyżej wymienione zapisy jest opublikowana przeze mnie metryka chrztu Chmielarczyka oraz cenne akta stanu cywilnego, dotyczące faktów z biografii jego matki (samotne macierzyństwo, małżeństwo z Rejnhardtem, od 1893 r. do jej śmierci w 1912 r.). Można przyjąć, że Chmielarczyk, który doświadczył syberiady¹² w trakcie pierwszej wojny światowej, jako jeńiec wojenny (mający dokumenty niemieckie), a potem drugiej wojny światowej, w obliczu nowego totalitaryzmu i „wiatru od Wschodu” upowszechnił wariant życiorysu, w którym przemilczał (lub wyparł) – w mojej ocenie – treści niezręczne z pozycji jego wizerunku scenicznego. Funkcję kompensacyjną pełniła zapewne przyjaźń matki z Cybulskim lub inny związek, istniejący pomiędzy Stanisławą Aleksandrą a starszym o dwadzieścia sześć lat, znanym artystą dramatycznym, „monologistą”.

W świetle metryki wiadomo, że Chmielarczyk urodził się w jednym z domów na ulicy Twardej, w Śródmieściu Warszawy i to jego babcia Wilhelmina była osobą, która „okazała dziecko” do chrztu zamiast ojca. Chmielarczyk z okresu dzieciństwa ocalił fotografię, wykonaną na przełomie XIX i XX w., na której został uwieczniony jako deklamator¹³. Po latach z dumą pokazywał, jak rodziło się jego zamiłowanie do sceny, od debiutanckich występów owego dziewięcioletniego deklamatora oraz akcentował, że wielki wpływ wywarł na jego losy właśnie artysta Józef Cybulski.

W 9 roku mego życia, matka moja wyszła powtórnie za mąż¹⁴ za artystę i reżysera, J. Cybulskiego, który był moim opiekunem i wychowawcą. Pod jego kierunkiem, jeszcze jako mały chłopiec, zacząłem się ćwiczyć w zawodzie aktorskim i wkrótce zacząłem występować w specjalnie dla mnie

- 12 Informacje o działalności artystycznej Cybulskiego wśród Polaków deportowanych do Rosji, przekazywane przez aktora; E. Stoch, *Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie*, s. 38–39, tab. 1.
- 13 E. Stoch, *Teatr Miejski w Lublinie (1944–1949)*, fot. 180, s. 390.
- 14 W świetle odnalezionych przeze mnie metryk Stanisława była od 1893 r. do śmierci w 1912 r. żoną Rajnhardta. *Stanisława Aleksandra Chmielarczyk – zapomniana artystka teatrów dramatycznych*, s. 720–722.

napisanych rolach i objeżdżać z występami (podczas wakacji szkolnych) po większych miastach Polski i Rosji¹⁵.

Noty na temat rodziców i opiekuna (promotora), którego nazwiska używał na scenie, były powtarzane przez artystę w innych dokumentach, redagowanych po drugiej wojnie światowej, zostały utrwalone w aktach personalnych zachowanych w teatrze Osterwy i publikacjach z epoki, tworząc swoistą legendę.

Aby pokazać różne perspektywy, przywołane treści biograficzne, popularyzowane przez Chmielarczyka, zestawię z odnalezionymi kartkami z epoki, odnoszącymi się do osoby Cybulskiego, a opublikowanymi za jego życia. 16 kwietnia 1898 r. przed jubileuszem 40-lecia pracy artystycznej Cybulskiego (aktor organizował tę uroczystość z własnej inicjatywy w Sali muzealnej w Warszawie), „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne” pisało o nim już jako „weteranie”¹⁶ i powtarzało stałe epitety, np. artysta „starej daty” czy „stare zalety gry”. Czytamy:

Czterdziestolecie zawodu scenicznego w ciernistych warunkach prowincjonalnych dowodzi przede wszystkim wytrwałości pracownika i tej należy wyrazić uznanie. P. Józef Cybulski od 40 lat ciągnie i lubo częściej bywał pod nim, a rzadziej na nim, to jednak wierny jest sztandarowi, pod który zaciągnął się w 18 roku życia. [...]

Ostatnia doba kariery Cybulskiego przypada na pracę we własnym towarzystwie, oraz na produkcje solowe w tzw. „wieczorkach humorystycznych”, które modnym dziś zwyczajem urzędują weteran¹⁷.

Akcentowano, że „specjalnością Cybulskiego były role charakterystyczno-komiczne. Aktor starej daty celował i starymi zaletami gry i dykcji: mówił wyraźnie i poprawnie i grał bez szarży”¹⁸.

Gorzką głosę do treści, szczególnie tych popularyzowanych przez Chmielarczyka w *curriculum vitae*, przynosi kolejny tekst z epoki (o którego istnieniu

15 APL, Tost., sygn. 2/25, s.17, mps.

16 Zob. też: J. Cybulski, *Z pamiętników weterana sceny polskiej* [...], rkps, IS PAN.

17 *Odgłosy. Czterdziestolecie p. Cybulskiego*, „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne”, 1898, nr 16, s. 188.

18 Tamże. M. Chmielarczyk, po drugiej wojnie światowej, u szczytu swojej kariery też reprezentował identyczne emploi.

mógł nie wiedzieć). 16 marca 1901 r. w piśmie ilustrowanym „Wędrowiec”, w dziale o wymownym tytule „Światła i cienie”, wśród treści poświęconych np. recytacjom Maurycego Kisielnickiego¹⁹ odnalazłam krytyczny test, nieodnotowany w żadnej bibliografii, podejmujący *expressis verbis* temat jakości repertuaru upowszechnianego podczas występów przez Cybulskiego oraz opisujący antypedagogiczną postawę aktora, przejawiającą się w powierzaniu dziesięcioletniemu chłopcu zadania wygłaszania na scenie tekstów nieodpowiednich dla dziecka i wykorzystywaniu talentu dziecka dla własnego zysku! Z uwagi na tematykę (zaprezentowaną bez eufemizmów) jest to ewenement wśród wypowiedzi w ówczesnej prasie. W tekście pada imię Maksymiliana, którego Cybulski reklamował na afiszu jako „Maksymiliana, zadziwiających zdolności rezonera” i znajdują się w nim odniesienia do formuły owych mitologizowanych przez dorosłego Chmielarczyka występów oraz zarzuty wobec Cybulskiego co do treści tekstów, które powierzał dziecku do recytacji, a także pobłażliwości widzów. Z uwagi na ważność odkrytego przeze mnie tekstu, przytoczę wypowiedź *in extenso*:

Chłopiec dziesięcioletni, wyśpiewujący z całym cynizmem tłuste i pieprzne kuplety, razić by musiał nawet... w suterynie lub na poddaszu, tem więcej zaś budził wprost uczucie wstrętu w pięknej, do innych popisów przeznaczonej Sali Towarzystwa Wioślarskiego²⁰.

Nie do niego, tego, „Maksymiliana, zadziwiających zdolności rezonera” mieliśmy żal, ale do tych, którzy malca wyuczyli błaznowania i z produkcji jego chcą ciągnąć zyski. Uczynił to p. Józef Cybulski, aktor prowincjo-

- 19 Maurycy Kisielnicki (1859–1922) – młodszy o pokolenie od Cybulskiego. Aktor rodem z podlubelskich Gardzienic. Wielokrotnie występował w Lublinie w różnych okresach życia, popularyzował zakazaną twórczość Adama Mickiewicza (*Grażyna*, *Dziady*, *Pan Tadeusz*, *Konrad Wallenrod*, *Oda do młodości*), organizując z sukcesem wieczory deklamacji, np. w 1897 r. Grał też Cześnika w *Zemście* (1900). O jego występach pisałam w: E. Stoch, *Dzieje klasyki polskiej na scenach lubelskich w latach 1864–1997*, Lublin 2012.
- 20 Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie mieściło się na ulicy Pierackiego 18, w pięknym gmachu, wybudowanym w latach dziewięćdziesiątych XIX w. Teren na budowę obiektu przekazał hr. Ksawery Branicki, który też sponsorował jego budowę, a potem był prezesem Towarzystwa.

nalny starej daty, od czasu do czasu przypominający się publiczności warszawskiej i urządzający „wieczory dramatyczno-humorystyczne”²¹.

Prasa łagodnie traktowała dotąd przedsiębiorstwo pana Cybulskiego, nie mówiła aktorowi, że czas już byłby zaniechać staroświecczyny, objawiającej się w programach i sposobie gry jego. Publiczność niemniej była pobłażliwą. Z chwilą jednak, gdy p. Cybulski dla marnego grosza nie zawahał się poświęcać... dzieciaka, łagodność musi mieć swoje granice. Do szkoły, do książki trzeba zapędzić tego „zadziwiających zdolności dziesięcioletniego rezonera!”

Litujemy się zwykle nad losem dzieci, wyzyskiwanych przez akrobatów i pokazujących sztuki karkołomne po podwórzach. Tam jednak mamy do czynienia z prostymi hecarzami, w których strona moralna nie wykształciła się należycie. Tu na afiszu występują „artyści”, „sztuka dramatyczna” itp. Kto stoi niżej? Osądźcie sami, łaskawi czytelnicy!²²

Po lekturze tekstu możemy zapytać, od kiedy Maksymilian zaczął uczęszczać do szkoły, czy w momencie opisanych występów w marcu 1901 r. był już uczniem Szkoły Handlowej Edwarda Rontalera?²³ Chmielarczyk w *curriculum*

- 21 Dodam, że odnaleziony przeze mnie i przywołany artykuł z „Wędrowca” (z 1901 r.) nie był podawany w źródłach bibliograficznych dotyczących zarówno Cybulskiego, jak i Chmielarczyka (w tekście nie pada jego nazwisko, tylko imię Maksymilian); Por. *Cybulski Józef* (hasło), *Chmielarczyk Maksymilian* (hasło), w: *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, red. Z. Raszewski, Warszawa 1973, s. 87, 99.
- 22 R. W., *Światła i cienie*, [Dziesięcioletni chłopiec...], „Wędrowiec”, 1901, nr 11, s. 208. Można zastanawiać się, czy Stanisława Chmielarczyk, matka Maksymiliana miała świadomość, co do treści, które zostały opublikowane w „Wędrowcu” w 1901 r.
- 23 Edward-Aleksander Rontaler (1846–1917) – właściwie Aleksander (imię Edward po bracie, aby uniknąć śmierci za udział w powstaniu styczniowym). Powołana w 1896 r. 7-klasowa szkoła realna mieściła się na ul. Kaliksta 8 (współcześnie Śniadeckich 8), a od 1911 r. na ulicy Polnej 46 A (tutaj też w 40. rocznicę utworzenia szkoły zamieszczono tablicę pamiątkową, dedykowaną twórcy, zawierającą m. in. słowa: „Powstaniec 1863 r. Wychowawca i przyjaciel młodzieży, w okresie niewoli tworzył szkołę duchem polską”. Rontaler powołał też 3-klasową Szkołę Handlową (ul. Rymarska); *E.-A. Rontaler 1946–1917. Życiorys*, oprac. przez prof. Wacława Kłossa na obchód 40-lecia szkoły im. A. E. Rontalera w październiku 1936 r., Warszawa 1936. Dodam, że w spisie adresów Warszawy (na 1908 r.), czyli w okresie gdy szkołę handlową Rontalera ukończył Chmielarczyk, wg ówczesnych klasyfikacji zaliczana była do „szkół prywatnych specjalnych” (tzn. pod tą nazwą reklamowano liczne

vitae podawał, że po ukończeniu tej szkoły w 1906 [lub 1907] r., „czując wielkie zamiłowanie do sceny, zaszczerpione od najmłodszych lat, porzuciłem medycynę, którą z woli matki zacząłem studiować i wstąpiłem do Szkoły Dramatycznej, po ukończeniu której zostałem zaangażowany jako aktor do Teatru Małego, a później Polskiego (dyr. Szyfmana)”²⁴. W innym CV zapisał „Na scenie zawodowo zacząłem pracować w 1911 aż do wybuchu 1-szej wojny światowej”²⁵.

Ślub Maksymiliana Chmielarczyka i Heleny Felicji Przybylskiej – odkryte nieznane archiwalia z 1911 r.

Rezultatem moich badań archiwalnych są kolejne nieznane i niepublikowane dotąd, arcyciekawe fakty biograficzne, dotyczące życia Chmielarczyka. Otóż jego debiut sceniczny zbiegł się ze zmianą w życiu osobistym, o czym aktor w dokumentach po 1944 r. nie wspominał. 19 listopada 1911 r. (w niedzielę) w Warszawie w kościele pw. św. Aleksandra (dziś na placu Trzech Krzyży) Maksymilian Chmielarczyk, syn Stanisławy Aleksandry Chmielarczyk wówczas jeszcze niepełnoletni²⁶ (wg prawa obowiązującego w Królestwie Polskim) poślubił Helenę

szkoły zawodowe w Warszawie bez uprawnień rządowych, np. artystyczne, techniczne (np. akuszersko-felczerska, dentystryczna, freblanek, dramatyczna, stenografia, słojudu itd.). Na liście szkół handlowych 7-klasowych (prywatnych) były też takie placówki jak: Szkoła Artura Jeżewskiego na Koszykowej 8, Teodory Raczkowskiej, ul. Marszałkowska 80, Anieli Wereckiej (dla kobiet), ul. Foksal 18 czy Zgromadzenia Kupców, ul. Prosta 12. *Adresy Warszawy rok 1908*, zebr. i oprac. pod kier. A. Żwana, Warszawa 1908, s. 49–50.

- 24 APL, TOST., sygn. 2/25, s. 17, mps; E. Stoch, *Teatr Miejski w Lublinie (1944–1949)*, s. 393, fot. 182. Na afiszach Teatru Polskiego znajduje się nazwisko M. Cybulskiego, potwierdzające używanie pseudonimu artystycznego już od debiutu.
- 25 APL, TOST., sygn. 2/25, s. 15, rkps. Dokumentację przywołałam w monografii *Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie (1949–1956)*, Lublin 2019.
- 26 Narzeczeni (Maksymilian i Helena) wg ówczesnego prawa otrzymali ustne pozwolenie matek na zawarcie małżeństwa. Należy dodać, że w świetle *Kodeksu Napoleona* (Księga I. Tytuł V O małżeństwie. Dział I O przymiotach i warunkach wymaganych do możliwości zawarcia małżeństwa): nie mogą wchodzić w związek małżeński – „mężczyzna przed skończeniem lat osiemnastu”, a kobieta przed ukończeniem piętnastego roku życia (art. 144). *Kodeks Napoleona*, w: *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, s. 385. W świetle dokumentu w niektórych wypadkach

Felicję Przybylską, córkę Adama Przybylskiego i Anastazji z Kińskich, również niepełnoletnią. Na dokumencie, spisany w języku rosyjskim, widnieją autografy: M. Chmielarczyka i H. Przybylskiej, a także Chmielarczyk (matki Maksymiliana), A. Przybylskiej (matki panny młodej) oraz świadków J. Cybulskiego (artysty dramatycznego) i Władysława Przybylskiego. Należy zaznaczyć, że w akcie ślubu Maksymiliana wpisano zawód wyuczony buchalter, co jest logiczne, był on bowiem absolwentem Szkoły Handlowej Rontalera. Natomiast faktu tego nie eksponował w swoich późniejszych dokumentach, koncentrując się na karierze artystycznej.

W Akcie Stanu Cywilnego z 1911 r., w oryginale (w języku rosyjskim) zapisano:

Działo się to w Warszawie w Kancelarii Parafii św. Aleksandra dnia dziewiętnastego listopada tysiąc dziewięćset jedenastego roku o godzinie pierwszej po południu. Wiadomym czynimy, że w obecności świadków Józefa Cybulskiego, artysty dramatycznego i Władysława Przybylskiego, buchaltera, pełnoletnich, w Warszawie zamieszkałych, dnia dzisiejszego został zawarty związek małżeński między: Maksymilianem Chmielarczyk, kawalerem, buchalterem [sic!], liczącym lat dwadzieścia, urodzonym w Warszawie, w Parafii Wszystkich Świętych, synem Stanisławy Aleksandry (dwóch imion) niezamężnej²⁷

i

Heleną Felicją (dwóch imion) Przybylską, panną przy matce, lat dziewiętnaście liczącą, w Warszawie urodzoną, w Parafii św. Antoniego, córką

mogła być udzielona dyspensa. Natomiast wg art. 148 nie wolno zawierać związków małżeńskich bez zezwolenia ojca, matki – mężczyznom przed dwudziestym piątym rokiem życia, a kobietom przed dwudziestym pierwszym rokiem życia („formalny akt uszanowania” art. 151). Jeśli matka nie zgadza się, liczy się zdanie tylko ojca (art. 148), tamże, s. 386. Wiek małżonków regulował też przepis *O małoletności*, Księga I. Tytuł X, art. 345). Małoletnim jest każda osoba, która nie ma ukończonych dwudziestu jeden lat, tamże, s. 223. Maksymilian, zawierając związek małżeński z Heleną, miał lat dwadzieścia, więc był wówczas jeszcze osobą małoletnią.

- ²⁷ W dokumentach przywoływano stan cywilny matki w momencie narodzin dziecka. W cytowanym akcie ślubu Chmielarczyka (podobnie jak w metryce chrztu) w odniesieniu do ojca aktora podano, że matka w chwili narodzin dziecka (tj. w 1891 r.) była niezamężna, co stanowi dodatkowy element weryfikujący fakty i potwierdzający dane archiwalne.

zmarłego Adama i Anastazji z Kińskich²⁸, małżonków Przybylskich, zamieszkałą w Warszawie [...] ²⁹.

Zgodnie z przepisami regulowanymi przez *Kodeks cywilny Królestwa Polskiego* związek małżeński poprzedziły trzy zapowiedzi. „Nowożeńcy oświadczyli, że żadnej umowy przedślubnej między sobą nie zawierali”³⁰.

Jak potoczyły się losy Heleny Felicji i Maksymiliana pomiędzy 1911 r. a jego zesłaniem w głąb Rosji – to temat owiany zasłoną milczenia. Chmielarczyk w swoim biogramie zapisał: „Matka moja, chcąc mnie uchronić przed służbą wojskową w wojsku carskim wyrobiła mi fikcyjny dowód jako «niemieckiemu

28 Rodzice Heleny Felicji zawarli sakramentalne małżeństwo w 1872 r. (APW, Parafia św. Jana Chrzciciela w Warszawie, akt nr 1872/91). Adam Przybylski miał wówczas 33 lata, a jego małżonka – 22 lata. Żona Maksymiliana posiadała starsze rodzeństwo: braci, Bronisława Przybylskiego (urodzonego w 1877 r.) i Józefa (urodzonego w 1880 r.), ochrzczonych w Parafii Przemienienia Pańskiego, następnie siostrę Zofię Antoninę (ur. ok. 1883 r., wyszła za mąż w 1909 r., ślub w kościele św. Krzyża), brata Stanisława Adama (ur. ok. 1887 r., ślub 1908 r. w kościele Wszystkich Świętych).

29 Parafia św. Aleksandra w Warszawie. Księgi metrykalne. Księga zaślubionych w 1911 r., akt 487/1911, rkps, j. ros. (odczytała i tłum. E. S.). Helena Felicja Przybylska urodziła się ok. 1892 r. Świadkiem na ślubie był jeszcze Władysław Przybylski (brat [?] lub inny krewny Heleny – brak danych osobowych). Chcę zaznaczyć, że mimo upływu lat od tamtych wydarzeń zachowały się dwa egzemplarze księgi metrykalnej z zapisanym po rosyjsku nieznanym dotąd aktem małżeństwa Chmielarczyka i Przybylskiej (zarówno w APW, jak i AAW), co stanowi bezcenną dokumentację do niniejszych badań. Dodam, że zgodnie z zapisami *Kodeksu cywilnego Królestwa Polskiego* z XIX w. (art. 72) „każdy akt stanu cywilnego pisanym będzie na dwie ręce, to jest: w księdze, która pozostanie na miejscu i w księdze, która corocznie składaną będzie do archiwum hipotecznego. Pierwsza służyć będzie na tak długi czas, póki miejsce do zapisywania aktów wystarczy; druga tylko na jeden rok”. *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. I, wydał S. Zawadzki, Warszawa 1860, s. 141. Z dokumentu (ASC), zredagowanego po rosyjsku wynika, że Przybylska mieszkała w Warszawie (wraz z matką), na ulicy Hożej, pod numerem tysiąc sześćset osiemdziesiątym piątym. Adres ten zweryfikowałam z księgą adresową Warszawy, w 1909 r. właścicielem tego domu (nr policyjny Hoża 7) była Maria Birnbaum. Ulica Hoża należała do Parafii św. Aleksandra (stąd ślub Heleny i Maksymiliana odbył się w tej świątyni).

30 Parafia św. Aleksandra w Warszawie. Księgi metrykalne. Księga zaślubionych w 1911 r., akt 487/1911, rkps, j. ros. (odczytała i tłum. E.S.).

poddanemu» wskutek czego na początku wojny w 1914 r. zostałem zesłany na Syberię do Orenburga, gdzie przebywałem aż do r. 1922”³¹. Możemy postawić pytanie otwarte, które dokumenty rodzinne, czy faktycznie rodowód sprawił, że Maksymilian został zaliczony do poddanych niemieckich i wywieziony do Rosji w 1914 r.³² Jak ustaliłam, jego matka zmarła w 1912 r., więc można założyć, że takie dokumenty istniały wcześniej. W artykule mojego autorstwa z 2023 r. rodowodzie Stanisławy Aleksandry i jej syna obecne były nazwiska: Wendt (rodowe babki), Rejnhardt (ojczym), a także w metrykach z lat sześćdziesiątych XIX w. pojawia się tajemniczy wątek Fabiana Chmielarczyka, pochodzącego z Poznańskiego. Co stało się z Heleną Felicją³³, żoną Chmielarczyka, czy po wybuchu pierwszej wojny światowej w 1914 r. została wówczas w Warszawie? To pytania, które pozostają otwarte, w oczekiwaniu na udostępnienie źródeł dokumentujących losy Polaków w czasach pierwszej wojny światowej.

M. Chmielarczyk (Cybulski) – M. Czerniawska – S. Zrubek (Cybulska). Życie osobiste aktora po powrocie z Rosji i w kolejnych latach

Kolejne tropy dotyczące Chmielarczyka (Cybulskiego) i jego losów po powrocie do Polski w 1922 r., pojawiają się tym razem w kontekście osoby Marii Czerniawskiej³⁴ (ok. 1893–1931), śpiewaczki. Można postawić pytanie, gdzie konkretnie

31 APL, Tost., sygn. 2/25, s. 15, rkps. Chmielarczyk w ankiecie personalnej podawał także: „W 1914 r. wysłany z Warszawy do Orenburga jako jeniec cywilny (niemiecki poddany) fikcyjny”; tamże, s. 23.

32 Krótkie wspomnienia z Rosji (1914–1922), przekazywane przez samego Chmielarczyka opublikowałam w: *Teatr im. Juliusza Osterwy w Lublinie*, s. 38–39, tab. nr 1; aktor podał 1922 jako rok powrotu z Syberii.

33 Nie udało mi się dotrzeć do kolejnych dokumentów archiwalnych dotyczących biografii pierwszej żony Chmielarczyka (Heleny) po 1911 r. (brak ASC jej śmierci). Faktem jest, że po powrocie do Polski w kontekście osoby Chmielarczyka pojawia się Czerniawska. Kodeks Napoleona (Księga I, tytuł VI, dział IV *O skutkach rozwodu*, art. 297) mówił: „gdy rozwód nastąpi z wzajemnego zezwolenia żaden z małżonków nie może zawierać małżeństwa, aż po latach trzech od wyrzeczenia rozwodu”, *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, s. 412.

34 Biografia Czerniawskiej czeka na opracowanie naukowe. Nie udało się ustalić daty oraz miejsca jej urodzin, a działalność artystyczna sprowadza się do wymienionych w *Słowniku biograficznym teatru polskiego* czterech ról (Walentyna z *Wesołej*

na terenie Rosji Chmielarczyk poznał Marię Czerniawską (wiadomo, że oboje przebywali na Syberii i tam też prowadzili działalność artystyczną). Te meandry i miejsca niedookreślone w biografii zarówno Marii³⁵, jak i Maksymiliana owiane są kolejną tajemnicą. Postać Czerniawskiej wraz z Chmielarczykiem obecna jest w retrospekcjach Ludwika Sempolińskiego (1899–1981), nieco młodszego od nich artysty³⁶. Sempoliński, początkujący reżyser, poznał Czerniawską w sezonie 1923/1924 jako śpiewaczkę operetki krakowskiej. Artysta we wspomnieniach zapisał, że była „dosyć surowa aktorsko”, ale posiadała duże możliwości wokalne³⁷. W innym miejscu, przy okazji zespołu operetkowego Tadeusza Pilarskiego nadmienił, że „z «Bagateli» doszedł Maksymilian Chmielarczyk-Cybulski, mąż Czerniawskiej, bardzo dobry aktor charakterystyczno-komiczny, którego mi tak bardzo brakowało w poprzednim sezonie”³⁸. Sempoliński był osobą, który użył słowa „mąż”³⁹, określając stan cywilny Chmielarczyka i Czerniawskiej w 1924 r.

Analiza afiszy pokazuje, że w sezonie 1925/1926 Czerniawska, po opuszczeniu Krakowa, występowała na bydgoskiej scenie operetkowej⁴⁰, kierowanej

wdówki, Fanny – *Polska krew*, Sylwa Varescu w *Księżniczce Czardasza* oraz partia Suzuki w *Madame Butterfly*); Czerniawska Maria (hasło), w: *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, s. 111. Z informacji słownikowych wynika, że mogła być o dwa lata młodsza od Chmielarczyka. Nowe dane, dotyczące dorobku artystycznego i jej śmierci podam przy okazji tego tekstu.

- 35 Noty prasowe po śmierci Czerniawskiej z 1931 r. nawiązują do jej tułaczki po Rosji.
- 36 L. Sempoliński, podobnie jak Chmielarczyk, urodził się w Warszawie, chodził do szkoły handlowej (Zgromadzenia Kupców), uczył się też w Wyższej Szkole Handlowej, a następnie został artystą, reżyserem, pedagogiem.
- 37 L. Sempoliński, *Wielcy artyści małych scen*, Warszawa 1968, s. 262.
- 38 Tamże, s. 290. Słowa Sempolińskiego o Chmielarczyku przywołane zostały w 1985 r. w publikacji A. Nowak, ale dookreślenie o Chmielarczyku jako mężu Czerniawskiej zostało wycięte, tym samym temat ten to niemal *tabula rasa* w jego powojennej biografii; A. Nowak, *Czasy Maksymiliana Chmielarczyka 1947–1952*, s. 187.
- 39 W związku z tym powraca pytanie: w jaki sposób zostało rozwiązane małżeństwo między Heleną a Maksymilianem (zawarte w 1911 r.), czy przez śmierć Heleny? czy wyrok konsystorza? Brakuje także danych dotyczących aktu ślubu z Czerniawską (jeśli taki był?) i przez kogo został udzielony.
- 40 Teatr Miejski w Bydgoszczy (Zjednoczone Teatry Miejskie: Bydgoszcz, Toruń, Grudziądz) pod dyr. K. Bendy, sezon 1925/1926. Takie zapisy znajdują się na afiszach.

przez Karola Bendę. Jako *novum* dotąd niepublikowane odnośnie do jej działalności artystycznej dodam, że Czerniawska zagrała postać Pastuszka w operze *Tosca* (premiera 5 listopada 1925 r.) w Teatrze Miejskim w Bydgoszczy. W świetle zachowanych afiszy Czerniawska 9 listopada wystąpiła obok Matyldy Lewickiej-Polińskiej, primadonny Opery Warszawskiej (tytułowej śpiewaczki Florii Tosci), a 24 listopada *Toscę* wystawiono tym razem z udziałem Ireny Cywińskiej (także partie Florii Tosci)⁴¹. Premiera *Tosci* zbiegła się z gościnnym występem Wiktorii Kaweckiej w *Wesołej wdówce*, operetce Franciszka Lehàra, w której 6 listopada 1925 r. Czerniawska zagrała Walentynę, żonę barona Mirco Zeta. Podobnie 26 listopada kreowała postać Angel w *Kapłance ognia* u boku Kaweckiej (Nera, Kapłanka ognia). Artystka była angażowana do wystawianych w Bydgoszczy kolejnych operetek. 19 grudnia 1925 r. znalazła się w obsadzie operetki *Dolly* Hugona Hirscha w roli Hedy Golotti⁴². 20 grudnia „Dziennik Bydgoski” zamieścił notę o premierze „pełnej humoru i sentymentu, miłej operetki”, w której u boku Janiny Leonowicz (rola tytułowa) grała właśnie Czerniawska⁴³.

Dotychczas było wiadomo, że Czerniawska w swoim repertuarze miała rolę Suzuki, służebnej Madame *Butterfly* w operze G. Pucciniego⁴⁴. Otóż 9 stycznia 1926 r. artystka wystąpiła na scenie właśnie w *Madame Butterfly* obok Aleksandry Lubicz (rola tytułowa). Chcę zaznaczyć, że dzień wcześniej, 8 stycznia w ope-

41 *Tosca*, Teatr Miejski w Bydgoszczy, 1925, afisz, dżs.

42 *Dolly*, Teatr Miejski w Bydgoszczy, 1925, afisz, dżs. Operetkę *Dolly* reżyserował Witold Zdzitowiecki i on też grał rolę Franka Normana. Nazwisko Czerniawskiej zostało wymienione również przy wznowieniach operetki, np. 20 grudnia, 10 stycznia 1926 r., czy 30 stycznia, a także w sezonie letnim 1926 r. (np. 6 lipca 1926 r. czy gościnnie w Inowrocławiu, 7 lipca). *Teatr Miejski*, „Goniec Nadwiślański”, 1926, nr 152, s. 7.

43 *Teatr Miejski*, „Dziennik Bydgoski”, 1925, nr 294, s. 9.

44 W *Słowniku biograficznym teatru polskiego 1765–1965* (s. 111) znajdujemy informację, że Czerniawska w swoim repertuarze miała rolę Suzuki. Z kalendarium przygotowanego przez J. Formanowicz wynika, że premiera *Madame Butterfly* odbyła się 9 stycznia 1926 r. (Udało mi się odnaleźć afisz premiery z 1926 r. z nazwiskiem Czerniawskiej; *Madame Butterfly* wznawiano też 28 stycznia 1926 r., 2 lutego, p.pop. afisz, dżs). W sezonie 1930/1931 Czerniawska ponownie zagrała Suzuki w Bydgoszczy (premiera 18 marca 1931). Formanowicz wymieniła ją tylko raz, w kontekście premiery z 1931 r.; J. Formanowicz, *Historia Teatru Miejskiego w Bydgoszczy w latach 1920–1939*, Warszawa – Poznań – Toruń 1978, s. 210 i 121.

retce *Manewry jesienne* u boku Kaweckiej (baronowa Riza, pożegnalny występ artystki) wystąpił Cybulski (Chmielarczyk) w roli generała von Lohonay. Można założyć, że wówczas Chmielarczyk i Czerniawska mogli spotkać się w Teatrze Miejskim w Bydgoszczy.

Z nowych ról 19 lutego 1926 r. Czerniawska zagrała postać Mary Christians⁴⁵ w operetce *Romantyczna Amerykanka* Stanisława Baumana. 29 lipca 1926 r. „Goniec Nadwiślański” anonsował na 31 lipca premierę opery *Straszny dwór* S. Moniuszki w teatrze toruńskim, w reż. K. Krugłowskiego i z partią Jadwigi w wykonaniu Czerniawskiej⁴⁶.

Czerniawska w okresie 1929–1931, tj. do swojej nagłej śmierci, grała w teatrze toruńskim, za kolejnej dyrekcji Bendy⁴⁷. W sezonie 1930/1931 Czerniawska i Chmielarczyk mieli szansę zetknąć się ponownie na scenie. Maksymilian, po powrocie z Lublina w 1930 r. zaangażował się do zespołu Teatru Miejskiego w Bydgoszczy (towarzyszyła mu zapewne wówczas już lublinianka Stefania Zrubek (1910–1980)⁴⁸, matka rocznego synka Andrzeja, od okresu bydgoskiego pojawiająca się na afiszach w partiach baletowych pod pseudonimem p. S. Cybulska)⁴⁹, a Czerniawska występowała w Toruniu w zespole Bendy, ale także w Bydgoszczy i na prowincji. W marcu i kwietniu 1931 r. (we wznowieniach) *Opowieści Hoffmana* J. Offenbacha Czerniawska w Teatrze Miejskim w Bydgoszczy zagrała partię Nicolas⁵⁰, a Cybulski występował na tamtejszej

45 Bohaterka była siostrzenicę i wychowanką fabrykanta Izaaka Ezawa Smithsona.

46 To również nowy fakt z biografii artystycznej Czerniawskiej. *Teatr Miejski w Toruniu*, „Goniec Nadwiślański”, 1926, nr 171, s. 8; *Z teatru*, „Ziemia Pomorska”, 1926, nr 88, s. 3.

47 Oficjalna nazwa: Zjednoczone Teatry Miejskie: Bydgoszcz, Toruń, Grudziądz pod dykcją K. Bendy. Dyrektorem opery był Jerzy Bojanowski, a głównym reżyserem opery Jerzy Krugłowski.

48 Od 1929 r. Chmielarczyk (Cybulski) był związany z S. Zrubek, 22 października 1929 r. narodził się im w Lublinie syn Andrzej, przyszły aktor, dyrektor Teatru Muzycznego w Lublinie (zm. w 2005 r.).

49 S. Zrubek (Cybulska, znana po 1945 r. jako S. Chmielarczyk, a po jego śmierci Kostkowska) wystąpiła obok Maksymiliana w operetce *Rozwódka*, prem. 8 kwietnia 1933 r., TM w Bydgoszczy (program, dżs). Jej w udziale przypadły tańce holenderskie pod kierunkiem baletmistrza Józefa Ciesielskiego, którego była uczennicą.

50 *Opowieści Hoffmana*, prem. 31 stycznia 1931 r., Teatr Miejski w Bydgoszczy. Na premierze rolę Nicolas grała Hanka Wańska (af., dżs.). Na afiszach teatru bydgoskiego

scenie w operetce *Druciarz* F. Lehára (prem. 5 kwietnia 1931 r.) w roli Miłosza Błaczka, bogatego kupca⁵¹.

Czerniawska, uważana dotąd za pierwszą żonę Chmielarczyka, zmarła nagle w trakcie występów w Ciechocinku, 12 lipca 1931 r., mając trzydzieści osiem lat⁵². Cenne dane do jej biografii zawierają noty prasowe, które opublikowano po jej niespodziewanej śmierci. Stanowią one epitafium dedykowane pamięci artystki. Czytamy:

Jak grom z jasnego nieba spadła wczoraj na artystów sceny toruńskiej i bywałców teatralnych wiadomość o nagłej i niespodziewanej śmierci śp. Marii Czerniawskiej, śpiewaczki operetki toruńskiej, która w czasie próby przed spektaklem w Ciechocinku nagle zaniemogła i po paru godzinach zmarła.

Onegdaj jeszcze śp. Zmarła śpiewała w tym samym Ciechocinku, zyskując ogólny aplauz, za cudowną interpretacją smętnych tang, które nabierały przedziwnego brzmienia dzięki jej głębokiemu, pięknemu mezzosopranowi – a wczoraj nielitościwa śmierć zabrała i ją z liczby żyjących.

Życie śp. Marii Czerniawskiej nie było usłane różami. Po przewrocie bolszewickim wstąpiła ochotniczo do teatru żołnierskiego 5 Dywizji Strzelców Polskich na Syberii, z którą potem dzieliła dołę i niedolę, w końcu przeżywając długo miesięczną gehennę w niewoli.

Po powrocie do kraju wraca na ukochaną nade wszystko scenę, śpiewa w operetce krakowskiej, później w operze pomorskiej, przez parę lat jeździ po prowincji, wreszcie w ostatnim czasie angażuje się na stałe do teatru toruńskiego, gdzie dokończyła swego żywota [...] ⁵³.

z marca i kwietnia 1931 r., a także w zapowiedziach prasowych obecna jest już Czerniawska jako Nicolas; *Z teatru*, „Dzień Bydgoski”. 1931, nr 94, s. 7.

- 51 25 kwietnia 1931 r. „Dzień Bydgoski” anonsował na niedzielę 26 kwietnia operetkę *Druciarz* (p.pop.) z udziałem Cybulskiego, a jako spektakl wieczorny ostatni seans operetki *Opowieści Hoffmana* z udziałem Czerniawskiej; *Z teatru*, „Dzień Bydgoski”, 1931, nr 94, s. 7; afisze TM w Bydgoszczy, sezon 1930/1931, dżs.
- 52 Wiek Czerniawskiej podano w nekrologach (dlatego w *Słowniku biograficznym teatru polskiego 1765–1965* przyjęto, że urodziła się ok. 1893 r.). Wiadomo, że Cybulski od 1929 r. był związany z S. Zrubek (Cybulską).
- 53 Śp. Maria Czerniawska, artystka teatru toruńskiego, „Dzień Pomorski”, 1931, nr 158, s. 7. Maria zmarła w niedzielę 12 lipca. W prasie opublikowano też nekrologi od dyrekcji teatru toruńskiego oraz od koleżanek i kolegów z zespołu teatru; „Dzień Pomorski”, 1931, nr 158, s. 8. W sezonie letnim 1931 r., gdy zmarła Czerniawska, Cybulski wystę-

W monografiach poświęconych historii sceny lubelskiej, zwracałam uwagę, że od czasów pracy w zespole Józefa Grodnickiego (sezony teatralne 1928/1929–1929/1930) Lublin stał się dla Chmielarczyka ważnym miejscem, tutaj poznał Stefanię Zrubek, młodszą od niego o dziewiętnaście lat przyszłą aktorkę (ur. 3 maja 1910 r.)⁵⁴, a w CV podawał, że poślubił ją w 1929 r. Powojenne noty biograficzne eksponowały historię ich miłości, Stefania opuściła Lublin razem z Maksymilianem i towarzyszyła mu w działalności scenicznej w teatrach Bydgoszczy i Torunia. Maksymilian pracował jako reżyser i aktor, a Stefania grała w epizodach (szczególnie w partiach muzyczno-tanecznych), tam w 1939 r. zastała ich druga wojna światowa.

Kończąc, chcę dodać jeszcze jedną głosę do biografii Chmielarczyka (Cybulskiego). Swoją narrację zakończę odniesieniami do historycznej metryki Chmielarczyka z Parafii Wszystkich Świętych w Warszawie z 1891 r. Badana metryka przetrwała powstanie warszawskie, zawiera cenny alegat, datowany na 25 czerwca 1949 r., wnoszący kolejne nowe fakty odnośnie do biografii Maksymiliana oraz Stefanii. Zapis mówi:

Wymieniony w tym akcie Maksymilian Chmielarczyk zawarł związek małżeński 4 listopada 1944 r. w kościele par. św. Michała w Lublinie ze Stefanią Zrubek⁵⁵.

W świetle przywołanych informacji z Parafii św. Michała w Lublinie (które przekazano do warszawskiej Parafii Wszystkich Świętych) Maksymilian

powoł w Teatrze Miejskim w Bydgoszczy w *Manewrach jesiennych* (prem. 8 sierpnia 1931 r.) i we wznowieniach operetki (w której grał teraz postać Nowaka, ordynansa generała), od 13 lipca 1931 r. w operetce *Piękna Helena* J. Offenbacha z udziałem Jadwigi Tylewskiej; *Teatr Miejski*, „Dziennik Bydgoski”, 1931, nr 159, s. 7.

- 54 S. Chmielarczyk (Cybulska) z domu Zrubek (Żrubek), córka Franciszka i Adelajdy. Udało mi się ustalić numer metryki urodzenia aktorki (nr 1910/396), APL, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Katedralnej św. Jana w Lublinie. Por. akta osobowe jej męża: APL, Tost., sygn. 2/25, s. 3, rkps. Zob. też: *Cybulska Stefania*, właśc. S. Chmielarczyk (hasło), w: *Słownik biograficzny teatru polskiego, 1900–1980*, t. II, red. Zbigniew Wilski, Warszawa 1994, s. 127.
- 55 AAW, Księgi metrykalne Parafii rzymskokatolickiej Wszystkich Świętych w Warszawie, nr 1891/619.

poślubił Stefanię, znaną w kulturze polskiej jako Chmielarczyk-Cybulską⁵⁶, nie w 1929 r., a dopiero 4 listopada 1944 r.⁵⁷ Jako ciekawostkę dodam, że tego dnia była sobota, a reaktywowany przez Zrzeszenie Aktorów teatr w Lublinie, o godzinie 17 wznawiał komedię Żeromskiego *Uciekla mi przepióreczka*⁵⁸, w której Chmielarczyk grał postać Wilkosza.

Poszukiwania biograficzne, związane z dzieciństwem i młodością Maksymiliana Chmielarczyka były olbrzymim wyzwaniem. W trakcie pracy badawczej (łączącej różne metody właściwe dla badań komparatystycznych) starałam się prześledzić młodość aktora w zaborze rosyjskim, dotrzeć do kluczowych dokumentów źródłowych⁵⁹ i poznać fakty dotyczące życia osobistego, ale zapisane w archiwaliach. Należy zaznaczyć, że urodzeni w okresie zaborów, którym przyszło żyć w PRL (na przykładzie biografii Chmielarczyka) nie odślaniali szczegółowo swoich rodowodów, by uniknąć represji czy z innych ważnych osobistych powodów, im tylko znanych, zmieniali dane. Nie zawsze też mieli świadomość co do szczegółów z biografii swoich krewnych urodzonych w XIX w.

Profesor Irena Sławińska, w 1981 r. w *Słowie wstępnym* do „Historycznoliterackich Prac Ćwiczeniowych” „trud historyka teatru” określiła jako „równy zadaniom archeologa”⁶⁰ i myślę, że słowa te oddają doskonale klimat, towarzyszący prowadzonym przeze mnie badaniom. Zgromadzone archiwalne materiały biograficzne, dotyczące życia Stanisławy Chmielarskiej (Chmielarczyk,

56 S. Chmielarczyk była ostatnią żoną aktora i jest najbardziej kojarzona z jego osobą.

57 Fakty te można powiązać też z osobą Czerniawskiej, która była uważana dotąd za pierwszą żonę Chmielarczyka (jeśli byli małżeństwem już w Rosji i w latach dwudziestych XX w. nie doszło do oficjalnego rozwiązania małżeństwa), nie dziwi więc, że sakramentalne małżeństwo Stefanii z Maksymilianem mogło nie być możliwe jeszcze w 1929 r., przed narodzeniem ich syna. Aktualnie można czekać na udostępnienie do badań kolejnych metryk z tego okresu.

58 *Teatr Miejski*, „Gazeta Lubelska”, 1944, nr 85, s. 4.

59 Losy jego małżeństwa z Przybylską, a potem szczegóły deportacji w trakcie pierwszej wojny światowej na Syberię są wciąż tematem otwartym. Ten aspekt biografii Chmielarczyka (Cybulskiego) znany jest tylko z nielicznych wypowiedzi samego artysty. Dzięki cyklicznemu odtajnianiu dokumentów historycznych temat ten ma szansę w przyszłości zostać dopełniony o konkretne treści, także związane z osobą Czerniawskiej.

60 I. Sławińska, *Słowo wstępne*, „Historycznoliterackie Prace Ćwiczeniowe”, 1981, z. 4, s. 3.

pseudonim Cybulskiej)), żyjącej, w świetle odkrytych przeze mnie dokumentów, w latach 1867–1912, a współcześnie zapomnianej oraz lat młodości jej jedyne go syna Maksymiliana są efektem pogłębianych, skrupulatnych badań archiwalnych i wypełniają miejsca niedookreślone czy owiane tajemnicą w biografii tych osób. Stanowią mój twórczy wkład w dorobek polskiej humanistyki i nauk społecznych. Sięgnięcie bezpośrednio do źródeł (które stało się możliwe wraz z dynamicznym rozwojem badań genealogicznych i udostępnianiem historycznych ksiąg parafialnych do badań naukowych) sprawia, że dane biograficzne zarysowane w publikacjach sprzed pięćdziesięciu lat – jak widać na analizowanym przykładzie rodu Chmielarczyków – wymagały uzupełnień i rewizji⁶¹, a także otwarcia się na treści, które przynoszą oryginalne dokumenty. W trakcie realizowanych badań punkt ciężkości przeniosłam na I okres biografii Chmielarczyka-Cybulskiego (okres warszawski od 1891 r.), ujmowany zdawkowo po 1944 r., potem w PRL pełen przemilczeń i niedopowiedzeń. W wyniku badań źródłowych znikome noty biograficzne Chmielarczyka, redagowane przez artystę w okresie stalinizmu, a dotyczące jego warszawskich korzeni, dzieciństwa i młodości na przełomie XIX i XX w., życia osobistego i rodzinnego zostały zweryfikowane i poszerzone o nowe fakty biograficzne, choć temat wciąż jest niewyczerpany. Odkryte wśród ksiąg parafialnych dane biograficzne i moje glosy do *curriculum vitae* Maksymiliana Chmielarczyka, jak i jego matki, a także Józefa Cybulskiego, Heleny Felicji Przybylskiej, Marii Czerniawskiej, Stefanii Cybulskiej (Chmielarczyk) są istotnym elementem zmierzającym do „ocalenia od zapomnienia” nieznanych dotąd faktów oraz zestawienia ich z legendą biograficzną, którą tworzył Chmielarczyk, opisując swoją karierę artystyczną.

Streszczenie: Celem artykułu jest upowszechnienie nieznanych faktów z życia aktora Maksymiliana Chmielarczyka (1891–1953), pseudonim „Cybulski”, syna Stanisławy Aleksandry Chmielarczyk, zapomnianej artystki teatrów dramatycznych Warszawy. Podczas badań naukowych autorka odnalazła w archiwach nieznane rękopisy metryk, aktów stanu cywilnego, sporządzonych w Warszawie (pod zaborem rosyjskim). Unikatowe dokumenty odkryte przez badaczkę ujawniają nieznane dotąd fakty z histo-

61 Jako przykład nowych badań z biografistyki teatralnej warto wymienić prace Magdaleny Raszewskiej na temat życia aktorki Ryszardy Hanin; M. Raszewska, *Ryszarda Hanin. Historia nieoczywista*, Warszawa 2016.

rii rodziny i życia prywatnego Chmielarczyka (m.in. z okresu jego dzieciństwa i młodości). Autorka, opierając się na nieznanymi publikacjach z epoki, bez mitologizowania ukazuje „światła i cienie” młodzieńczych deklamacji Maksymiliana, organizowanych przez Józefa Cybulskiego („aktora weterana”). W 1911 r. 20-letni Chmielarczyk ożenił się w Warszawie z Heleną Felicją Przybylską (fakt wcześniej nieznanymi), a świadkiem na ślubie był Józef Cybulski, którego traktował jak ojca i pod którego nazwiskiem występował na scenie do 1939 r. Autorka artykułu przedstawia nieznanymi, ukrywane lub przemilczane fakty z biografii aktora Chmielarczyka. Badaczka skupia również swoją uwagę na postaciach kobiet w późniejszych okresach życia Chmielarczyka – były to aktorki: Maria Czerniawska (ok. 1893–1931), śpiewaczka operetkowa i Stefania Cybulska (1910–1980), ostatnia żona, o których autorka pisze na podstawie źródeł teatralnych i archiwalnych. Autorka w artykule przedstawia fakty i zestawia je z legendą biograficzną, stworzoną przez Chmielarczyka w okresie PRL, kiedy był dyrektorem Teatru Miejskiego w Lublinie (1947–1949) i Państwowego Teatru im. Juliusza Osterwy w Lublinie (1949–1952).

Słowa kluczowe: Chmielarczyk (Cybulski) Maksymilian, Chmielarczyk (Chmielarska, Rajnhardt, Cybulska) Stanisława Aleksandra, Cybulski Józef, Przybylska Helena Felicja, Czerniawska Maria, Cybulska (Chmielarczyk) Stefania, biografia, aktorzy polscy, teatr polski, XIX i XX wiek, Warszawa, Lublin, Bydgoszcz, kultura polska.

Bibliografia

Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie

Księgi metrykalne Parafii Rzymskokatolickiej św. Aleksandra w Warszawie, zespół 9264/D. Księga zaślubionych, 1911 r.

Księgi metrykalne Parafii Rzymskokatolickiej Przemienienia Pańskiego w Warszawie, zespół 9216/D. Księga chrztów, 1877 r., 1880 r.

Księgi metrykalne Parafii Rzymskokatolickiej Wszystkich Świętych w Warszawie, zespół 9264/D, Księga chrztów, 1891, t. 1.

Archiwum Państwowe w Warszawie

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Narodzenia NMP w Warszawie (Leszno), zespół 9199/D. Katalog urodzenia 1867 r. Księga zaślubionych, 1893 r.

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Najświętszego Zbawiciela w Warszawie, zespół: 3684/D. Katalog zgony 1912 r.

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Przemienienia Pańskiego, zespół 0158/D, Katalog małżeństwa, 1909 r.

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Krzyża, zespół: 72/158/o [dawne: 0158/D]. Katalog małżeństwa, 1909 r.

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Jana Chrzciciela w Warszawie, zespół 0161/D. Katalog małżeństwa, 1872 r.

Księgi metrykalne Parafii Rzymskokatolickiej św. Aleksandra w Warszawie, zespół 0162/D. Księga zaślubionych, 1911 r.

Księgi metrykalne Parafii Rzymskokatolickiej Wszystkich Świętych w Warszawie, zespół 1219/D. Katalog małżeństwa, 1908 r.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Katedralnej św. Jana w Lublinie, 1910 r.
Teatr im. J. Osterwy w Lublinie, , sygn. 2/25 Akta osobowe. Chmielarczyk Maksymilian.

Zbiory przepisów i dane administracyjne

Adresy Warszawy rok 1908, zebr. i oprac. pod kier. A. Żwana, Warszawa 1908.

Adresy Warszawy rok 1909, zebr. i oprac. pod kier. A. Żwana, Warszawa 1909.

Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim, wydał S. Zawadzki, t. I, Warszawa 1860.

Prasa

„Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne”, 1891, 1898.

„Dziennik Bydgoski”, 1925, 1926.

„Dzień Bydgoski”, 1931.

„Dzień Pomorski”, 1931.

„Gazeta Lubelska”, 1944.

„Goniec Nadwiślański”, 1926.

„Słowo Pomorskie”, 1931.

„Wędrowiec”, 1901.

„Ziemia Pomorska”, 1926.

Opracowania

Chmielarczyk Maksymilian (hasło), w: *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, red. Z. Raszewski, Warszawa 1973, s. 87.

Cybulska Stanisława, z Chmielewskich (hasło), w: *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, red. Z. Raszewski, Warszawa 1973, s. 99.

Cybulska Stefania, właśc. S. Chmielarczyk (hasło), w: *Słownik biograficzny teatru polskiego, 1900–1980*, t. II, red. Zbigniew Wilecki, Warszawa 1994, s. 127.

Cybulski Józef (hasło), w: *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, red. Z. Raszewski, Warszawa 1973, s. 99.

- Czerniawska Maria (hasło), w: *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, red. Z. Raszewski, Warszawa 1973, s. 111.
- E.-A. Rontaler 1946–1917. *Życiorys*, oprac. przez prof. Wacława Klossa na obchód 40-lecia szkoły im. A. E. Rontalera w październiku 1936 r., Warszawa 1936.
- Formanowicz J., *Historia Teatru Miejskiego w Bydgoszczy w latach 1920–1939*, Warszawa – Poznań – Toruń 1978.
- Jubileusz 35-lecia pracy scenicznej M. Chmielarczyka. *Molier, „Skąpiec”*. Program Teatru Miejskiego w Lublinie, nr 6, sezon 1948/49, Lublin 1949 (z notą biograficzną o artyście).
- Nowak A., *Czasy Maksymiliana Chmielarczyka 1947–1952*, w: *Jego siła nas urzekła... Szkice i wspomnienia z dziejów lubelskiego teatru*, red. A. L. Gzella, Lublin 1985, s. 183–212.
- Odgłosy. Czterdziestolecie p. Cybulskiego*, „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne”, 1898, nr 16, s. 188.
- R. W., *Światła i cienie*, [Dziesięcioletni chłopiec...], „Wędrowiec”, 1901, nr 11, s. 208.
- Raszewska M., *Ryszarda Hanin. Historia nieoczywista*, Warszawa 2016.
- Sempoliński L., *Wielcy artyści małych scen*, Warszawa 1968.
- Sławińska I., *Słowo wstępne*, „Historycznoliterackie Prace Ćwiczeniowe”, 1981, z. 4, s. 3.
- Stoch E., *Dzieje klasyki polskiej na scenach lubelskich w latach 1864–1997*, Lublin 2012.
- Stoch E., *Stanisława Aleksandra Chmielarczyk – zapomniana artystka teatrów dramatycznych. Nowe fakty biograficzne*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 8 (2023), nr 2, s. 701–726. DOI: 1036578/BP.2023.08.42.
- Stoch E., *Teatr im. J. Osterwy w Lublinie (1949–1956). Źródła – nieznane fakty – repertuar – recepcja krytyczna*, Lublin 2019, seria: *Życie Teatralne w Lublinie w XIX i XX wieku*, t. 3.
- Stoch E., *Teatr Miejski w Lublinie (1944–1949). Źródła – nieznane fakty – repertuar – recepcja krytyczna*, Lublin 2021, seria: *Życie Teatralne w Lublinie w XIX i XX wieku*, t. 4.
- Śp. Maria Czerniawska, *artystka teatru toruńskiego*, „Dzień Pomorski”, 1931, nr 158, s. 7.
- Teatr*. [P. Józef Cybulski], „Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne”, 1891, nr 394 (16), s. 218.

